

Eva Dvořáková Kaněčková

VÝCHOVA DÍVEK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

ŠKOLSTVÍ V 19. STOLETÍ GENDEROVOU PERSPEKTIVOU

*Tuto knihu chci věnovat svému manželovi Peťovi a našim malým holčičkám
Julince a Emilce za jejich podporu a velkou toleranci nejen při mé práci.
Velké díky patří také řediteli mého pracoviště doc. Mgr. Štefanovi Chudému, Ph.D.,
bez něhož by tato publikace nespátřila světlo světa.*

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Dvořáková Kaněčková, Eva

Výchova dívek v Čechách a na Moravě : školství v 19. století genderovou perspektivou / Eva Dvořáková Kaněčková. -- Vydání 1.. -- Praha : Grada, 2020. -- 1 online zdroj. -- (Pedagogika)

Částečně souběžný anglický text, anglické resumé
Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-271-4137-1 (online ; pdf)

* 37.0(091) * 316.346.2-055.25 * 316.662 * 316.663 * 159.922.1-055.2 * 316.66-055.1/.3
* (437.3) * (048.8)

- dějiny výchovy a vzdělávání -- Česko -- 19. století
- dívky -- Česko -- 19. století
- dívky -- společenské postavení
- sociální role
- feminita
- gender
- monografie

37 - Výchova a vzdělávání [22]

Eva Dvořáková Kaněčková

VÝCHOVA DÍVEK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

ŠKOLSTVÍ V 19. STOLETÍ
GENDEROVOU PERSPEKTIVOU

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

Publikace byla vydána v rámci projektu *Konstruování profesní identity začínajících akademických pracovníků* (VaV_PdF_2020_001) s podporou Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Pedagogická
fakulta

Univerzita Palackého
v Olomouci

Mgr. Eva Dvořáková Kaněčková, Ph.D.

VÝCHOVA DÍVEK V ČECHÁCH A NA MORAVĚ

Školství v 19. století genderovou perspektivou

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 7956. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc.
doc. PhDr. Dana Kasperová, Ph.D.

Odpovědná redaktorka Jana Chvojková
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 200
Vydání 1., 2020

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o., České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2020

ISBN 978-80-271-4138-8 (ePub)

ISBN 978-80-271-4137-1 (pdf)

ISBN 978-80-271-1292-0 (print)

Obsah

Předmluva	7
Annotation	9
1. Stručný úvod do problematiky	11
1.1 Vymezení problémové oblasti	12
1.2 Teoretická a metodologická východiska	13
1.2.1 <i>Gender history</i>	14
1.2.2 <i>Diskursivní analýza jako metodologický a teoretický přístup</i>	18
1.3 Aktuální stav zkoumané problematiky – stručný přehled	21
1.3.1 <i>Zahraniční historiografie</i>	21
1.3.2 <i>Česká historiografie</i>	36
1.3.3 <i>Pramenná základna</i>	42
Shrnutí 1. kapitoly	47
2. Žena a ženství v dobovém diskursu oddělených sfér	50
2.1 Teorie oddělených sfér	50
2.1.1 <i>Teorie oddělených sfér ve výchově</i>	53
2.2 Diskursivní praktiky ženy a ženství v českém prostředí	55
2.2.1 <i>Dominantní diskurs aneb Žena jako manželka, matka a hospodyně</i>	61
Shrnutí 2. kapitoly	68
3. (Re)konstrukce výchovy dívek v Čechách a na Moravě v 19. století	70
3.1 Výchova dívek z pohledu dobové pedagogické teorie	70
3.1.1 <i>Specifika dívčí výchovy</i>	72
3.1.2 <i>Dominantní diskurs výchovy manželky, matky a hospodyně</i>	77
3.2 Institucionalizace dívčí výchovy	79
3.2.1 <i>Institucionalizace elementárního školství (nižší stupeň)</i>	80
3.2.2 <i>Institucionalizace vyššího dívčího vzdělávání</i>	94
3.2.3 <i>Institucionalizace specifického dívčího učebního obsahu</i>	134
Shrnutí 3. kapitoly	142

Celkové shrnutí a závěr	144
Summary	156
Zdroje	158
Literatura	158
Prameny	165
Rejstřík	171
Příloha	174
Seznam příloh	174
Příloha č. 1: Učební osnova škol normálních a hlavních k roku 1784	175
Příloha č. 2: Přehled tříd a oddělení obecné a měšťanské školy platný od školního roku 1870–1871	176
Příloha č. 3: Učební osnovy pro obecné a měšťanské školy z roku 1877	177
3a) <i>Učební osnova jednotřídních nedílných škol</i>	177
3b) <i>Učební osnova jednotřídních dílných škol obecných</i>	178
3c) <i>Učební osnova dvojtřídních škol obecných</i>	179
3d) <i>Učební osnova trojtřídních škol obecných</i>	180
3e) <i>Učební osnova čtyřtřídních škol obecných</i>	181
3f) <i>Učební osnova pětítřídních škol obecných</i>	182
3g) <i>Učební osnova šestitřídních škol obecných</i>	184
3h) <i>Učební osnova sedmitřídních škol obecných</i>	186
3i) <i>Učební osnova osmitřídní obecné a měšťanské školy pro dívky</i>	188
Příloha č. 4: Učební osnova učitelských ústavů, vydaná v roce 1874	195
4a) <i>Dívčí učitelské ústavy</i>	195
4b) <i>Chlapecké učitelské ústavy</i>	196
Příloha č. 5: Učební osnova obchodně průmyslových škol při Ženském výrobním spolku českém v Praze 1875–1876	197
Příloha č. 6: Statistický výkaz školství při Ženském výrobním spolku českém v Praze 1875–1876	198
Příloha č. 7: Přehled českých pedagogických časopisů	199

Předmluva

Vážené čtenářky a vážení čtenáři,

předkládaná publikace s názvem *Výchova dívek v Čechách a na Moravě – Školství v 19. století genderovou perspektivou* přináší nový a originální pohled na dívčí vzdělávání, odlišný od dosavadní historiografie. Obecně známá témata jsou v tomto případě uchopena v rámci genderového přístupu s použitím metody diskursivní analýzy, díky čemuž jsou objeveny opomíjené aspekty dívčího vzdělávání, a tak vyvráceny doposud platné feministické závěry o „nevzdělanosti“ českých dívek. Zásadní změnou je zejména spojení pedagogického a historického přístupu k objasnění základních podmínek vzdělanosti dívek, tedy cíle (účelu) vzdělávání v kontextu institucionalizace obecného rakouského školství 19. století, obsahové (ne)diferenciace a potažmo praktického uplatnění v běžném životě. V praxi tak dochází k propojování institucionalizace dívčího vzdělávání s kontextem proměn ženské role, tedy k narušení dominantního diskursu ženy jako manželky, matky a hospodyně.

Hlavní zájem se v této publikaci soustředí na postavení ženy střední třídy v 19. století a tomu odpovídající vzdělávací potenciál, a to z hlediska elementárního i vyššího vzdělávání, jeho proměn a specifik. Analyzováno je jak elementární dívčí vzdělávání, tak vyšší dívčí vzdělávání v kontextu specifik dívčí výchovy v rámci vývoje rakouského školství obecně.

Z hlediska disciplíny dějin pedagogiky tak tato publikace poukazuje na nutnost interdisciplinární reflexe teoretických a metodologických přístupů společenských věd, které mohou dějiny pedagogiky dále směřovat a rozvíjet k řešení geneze edukačních problémů v pojetí nových koncepcí, teorií a paradigmat.

Monografie vznikala řadu let a vychází z disertační práce s názvem *Žena jako objekt výchovy a její diskursivní rekonstrukce, gender history v dějinách pedagogiky*, obhájené na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v roce 2014. Období mezi obhajobou práce a vydáním této publikace je zde reflektováno v rámci doplnění nových a aktuálních historiografických přínosů k dané tematice, tak aby monografie vycházela z aktuálního stavu současného bádání.

Přes značný zájem a velké množství prací k danému tématu je možné zaznamenat řadu oblastí, které jsou dosud v problematice dívčí výchovy opomíjeny. V současné době je více kladen důraz na obecné historické kontexty dívčí výchovy a bývá zanedbána složka výchovná, tedy účel, obsah i rámec školství, který by vykresloval celkový obraz ženy jakožto objektu výchovy. Nejčastěji je možné dívčí výchovu zachytit v kontextu ženského emancipačního hnutí, v rámci něhož je výchova chápána spíše jako prostředek než jako samotný objekt bádání. Je nutné zmínit významný zájem o dějiny jednotlivých výchovně-vzdělávacích institucí, které jsou ale spíše zaměřeny na dějiny konkrétních dívčích škol než na jejich komplexní uchopení. Stěžejní náplní této publikace tedy bude vývoj pojetí

dívčí výchovy v procesu diskursivních proměn ženy a ženství v českém prostoru 19. století, které se podílely na utváření dominantních konceptů dívčí výchovy. Tyto koncepty lze rekonstruovat na pozadí výchovných účelů, forem, ale i obsahů, vedoucích ke specifickým formám institucionalizované dívčí výchovy v holistickém obrazu.

Přeji příjemné čtení

Eva Dvořáková Kaněčková

Annotation

The presented publication, entitled *Education of Girls in Bohemia and Moravia – Schooling of the 19th century from a Gender Perspective*, brings a new and original view of girls' education, different from the one presented by current historiography. In this book, well-known topics are processed within the framework of a gender approach, using the method of discourse analysis, which reveals omitted aspects of girls' education, thus disproving the hitherto valid feminist conclusions about the Czech girls' lack of education. A fundamental change lies especially in the combination of pedagogical and historical approach, aiming to clarify the basic conditions of education, i.e. the goal (purpose) of education in the context of institutionalization of general education in the Austrian Empire during the 19th century, content (non)differentiation and hence practical application in everyday life. In practice, therefore, the institutionalization of girls' education gets linked to the context of changes in the female role, i.e. the disruption of the dominant discourse of a woman as wife, mother and housewife.

In this publication, the basic focus is aimed at the position of middle-class women in the 19th century and the corresponding educational potential, namely within elementary and higher education, its changes and specifics. Both girls' elementary education and higher education in the context of the girls' education particularities within the development of Austrian education in general are analysed.

Within the history of education, this publication thus points out to the need for the interdisciplinary reflection on theoretical and methodological approaches of social sciences, by which the history of education can be further directed and developed to solve the genesis of educational problems in the view of new concepts, theories and paradigms.

The monograph was being created for many years and is based on a dissertation work entitled *Woman as an object of education and her discursive reconstruction, gender history in the history of education*, defended in 2014 at the Faculty of Education, Palacký University Olomouc. The period between the dissertation defence and this publication is reflected herein through the addition of new and up-to-date historiographical contributions to the topic, so that the monograph is based on the current state of research.

Despite considerable interest and a large amount of works on the topic, it is possible to record a number of areas that have still been neglected in the issue of girls' education. At present, more emphasis is placed on the general historical contexts of girls' education whereas there is an evident neglect of the educational component, i.e. the purpose, content and framework of education, which would depict the overall image of a woman as an object of education. Most often, we can find girls' education in the context of the women's emancipation movement, where education is understood as a means rather than as the object of research itself. It is necessary to mention the significant interest in the history of individual

educational institutions, which are, however, focused more on the history of specific girls' schools than on their comprehensive understanding. The main content of this publication will, therefore, be the development of the concept of girls' education in the process of discursive changes of women and femininity in the Czech lands during the 19th century, which participated in the formation of girls' education dominant concepts. These concepts can be reconstructed against the background of educational purposes, forms and also contents, leading to specific forms of institutionalized girls' education in a holistic image.

1. Stručný úvod do problematiky

Úvod do problematiky by měl nastínit základní předpoklady komplexního uchopení tématu, zejména jeho teoretického a metodologického vymezení, které vychází z široké historiografické analýzy aktuálního stavu poznání jak v domácím, tak zahraničním prostředí. V úvodu je nutné zmínit také sledovaný cíl práce, vycházející z analýzy aktuálního stavu poznání u nás i v zahraničí, a tedy s hlavním zřetelem k tomu, co dosud nebylo v české historiografii reflektováno. **Cílem publikace je rekonstruovat proces institucionalizace dívčí výchovy na pozadí historických proměn kategorie ženy jako objektu výchovy a dobových normativů ženství**, vedoucí k holistickému pohledu na výchovu dívek v českých zemích v 19. století. K dosažení stanoveného cíle práce bude nutné postupovat na základě stanovených výzkumných otázek:

1. Kterými definičními znaky byla konstruována kategorie ženy a ženství v dobových výpovědích a jak tyto definiční znaky konstruovaly koncepty ženství?
2. Jakým způsobem se tyto koncepty ženství promítaly do pojetí kategorie ženy jako objektu výchovy?
3. Jak byly koncepty ženství reflektovány v obecném pojetí výchovy?
4. V jakých procesech a proměnách institucionalizace výchovy můžeme definovat kategorii ženy jako objekt výchovy?

Zodpovězení výzkumných otázek bude tvořit posloupnou strukturu práce.

Struktura práce systematicky reflektuje stanovené výzkumné otázky, jejichž naplnění bude realizováno v rámci tří hlavních kapitol. **První kapitola** se zaměří na širší ukotvení, které je stěžejní pro uchopení a vymezení zkoumané problematiky, a v jednotlivých částech tak objasňuje její základní rámce. Pozornost bude věnována stručnému teoretickému, metodologickému, ale i historiografickému úvodu do problematiky v českém i zahraničním kontextu. Hlavním cílem je zde poukázat na dosud neprobádané aspekty, zejména na nový obrat v chápání a přístupu k analyzované kategorii ženy jako objektu výchovy, díky němuž jsou doplněny historiografické mezery v komplexnosti této tematiky. Důraz bude kladen na genderový přístup v historii a jeho vymezení pro pojetí dané kategorie, a to v rámci přehledu nejen české, ale zejména zahraniční – anglosaské – historiografie. V neposlední řadě bude stručně představena pramenná základna jako klíčový zdroj dobového poznání a diskursivní analýzy. **Ve druhé kapitole** se pokusíme hledat odpovědi

na první výzkumnou otázku: „1. Kterými definičními znaky byla konstruována kategorie ženy a ženství v dobových výpovědích a jak tyto definiční znaky konstruovaly koncepty ženství?“ Zaměříme se na objasnění konstruování dané kategorie v širším kontextu, vymezeném obecně teorií oddělených sfér, ale budeme také sledovat vliv daného pojetí v českém prostředí, a to na základě dobových výpovědí, v nichž se tato kategorie významně objevovala a které měly důležitý dopad na společenské normování ženy a ženství v českém prostředí (od lékařských, právních, preskriptivních až po společenská i náboženská poučení). Poslední, **třetí kapitola** bude nejobsáhlejší a budou zde řešeny další výzkumné otázky: „2. Jakým způsobem se tyto koncepty ženství promítaly do pojetí kategorie ženy jako objektu výchovy?“ V rámci této problematiky již bude nutné přistoupit k dílčí diferenciaci zkoumané problematiky, která povede k odpovědím na další výzkumné otázky, tedy: „3. Jak byly koncepty ženství reflektovány v obecném pojetí výchovy?“ a „4. V jakých procesech a proměnách institucionalizace výchovy můžeme definovat kategorii ženy jako objekt výchovy?“ Nedílnou součástí bude vymezení výchovy v 19. století, na základě něhož může být dále ohraničena sledovaná oblast institucionalizace dívčí výchovy, kterou bude nutné pojímat nejen v rámci výchovných institucí, ale také z hlediska účelu a obsahu. V důsledku pojetí samotné výchovy v 19. století bude zvolena jako dominující rámec zejména školní výchova, kde nejvýznamněji docházelo k dané institucionalizaci, a to jak v rámci elementárního, tak vyššího stupně – zde můžeme zaznamenat spojení terminologie výchovy v užším a širším slova smyslu, tedy jako výchovy a vzdělávání. Zaměříme se na proces institucionalizace dívčí výchovy elementárního i vyššího dívčího vzdělávání. Pozornost bude věnována také specifickému dívčímu učebnímu obsahu v rámci tzv. industriálního vyučování, které hrálo klíčovou, ale víceméně jedinou roli v pohlavní oddělenosti výchovy dívek a chlapců.

1.1 Vymezení problémové oblasti

Problémová oblast je vymezena širším interdisciplinárním okruhem dívčí výchovy v českém prostředí v 19. století, která bude analyzována pomocí rekonstrukce dobových konstruktů ženy a výchovy. Problémová oblast byla specifikována na základě již představeného aktuálního stavu zkoumané problematiky. Díky tomu se otevřel prostor pro nové objevy – nejen prostřednictvím alternativního teoretického uchopení zkoumané kategorie dívčí výchovy, ale také pomocí prostoru k revizi stávajících poznatků v kontextu interdisciplinárního propojení. Časový rámec bude pro tuto práci tvořit doba 19. století. Dané období je zde pojímáno jakožto tzv. **dlouhé devatenácté století**, jelikož nemůžeme myšlenkovou a dobovou konstrukci reflektovat pouze od roku 1801 do roku 1900, ale dané koncepty je nutné nahlížet s přesahem do předchozího i následujícího období. Počátky tzv. dlouhého devatenáctého století jsou všeobecně spojovány s rozmachem osvícenství, v rámci něhož byly položeny základy moderní občanské společnosti, s novou ekonomickou i politickou

stránkou a novým konceptem ženy a ženství, který měl nemalý podíl na vzdělávání žen právě již ve století devatenáctém. Rovněž můžeme zaznamenat určitý dobový přesah 19. století i do prvních desetiletí století následujícího, spojený zejména s přetrváním a následným pádem habsburské monarchie, a tedy také tzv. starého režimu.

Práci je nutné vymezit nejen časově, ale i lokálně – budeme se omezovat pouze na české prostředí habsburské monarchie¹, a to jak regionálně – Čechy a Morava v rámci tzv. Českých zemí² –, tak jazykově. Zejména jazykové vymezení hraje pro tuto práci specifickou roli: budeme se věnovat pouze českému jazykovému prostředí, a tedy českému dívčímu školství, jež je dosti limitující, jelikož teprve v průběhu 19. století docházelo k jazykové emancipaci – české země byly jazykově především německými a teprve od druhé poloviny století se čeština pozvolna začínala prosazovat jako jazyk veřejný³. České jazykové prostředí je tedy nutné chápat jako dílčí část celkového charakteru českých zemí.

Jako analytická kategorie diskursivní rekonstrukce zde bude stěžejní **žena jako objekt výchovy**, tedy jako adresátka výchovného působení. Pro objasnění procesu institucionalizace dívčí výchovy budou analyzovány dílčí procesy, které danou kategorii utvářely, formovaly a proměňovaly. Proces institucionalizace bude pojat v širším hledisku jak formální, tak neformální výchovy dívek, kdy budou sledovány zejména jeho formy, účel a obsah.

1.2 Teoretická a metodologická východiska

Teoretická a metodologická východiska vycházejí z povahy interdisciplinárního přístupu k rekonstrukci dané kategorie, která je svou podstatou kategorií jak pedagogickou, tak historickou. Historickou cestou bude nutné přistoupit k výzkumu v rámci postmoderního pojetí *gender history*, které na základě specifických teoretických a metodologických přístupů chápe tuto kategorii jakožto jedinečnou oblast výzkumu s rozvinutou teoretickou i metodologickou základnou. V následující části se tak zaměříme na objasnění možnosti zkoumání této kategorie z různých úhlů pohledů nejen *gender history*.

¹ Od roku 1804 byla říše oficiálně Rakouským císařstvím, od roku 1867 nesla název Rakousko-Uhersko, kdy české země byly nadále součástí Rakouských zemí.

² Jakožto České země bylo chápáno území, které bylo tvořeno Českým královstvím, Markrabstvím moravským a Vévodstvím slezským, obecně označováno jako Čechy, Morava a Slezsko.

³ K uznání rovného postavení českého jazyka ve vnějších vztazích na území Čech a Moravy došlo v roce 1880 na základě tzv. Stremayrových jazykových nařízení, která byla dále potvrzena v roce 1897 Badenih jazykovými nařízeními.

1.2.1 Gender history

Koncept *gender history* má své kořeny ve feministické tradici a v současné době je takto často prezentován (zejména v americké historiografii). Význam daného přístupu můžeme spatřovat hlavně v pojetí ženy jako svébytné kategorie, vymezující se určitými definičními znaky, na jejichž základě je možné tuto kategorii rekonstruovat v jejích dobových proměnách. Předkládaný koncept *gender history* je nutné vnímat také v souvislosti s přehledem aktuálního stavu zkoumané problematiky, kterému je věnována samostatná část.

V přístupech *gender history* je možné zaznamenat **dvě vymezující se tradice**, které určují pojmání genderu. Na jedné straně se objevuje tradiční **esencialistické chápání**⁴, jež k dané kategorii přistupuje z hlediska biologické přirozenosti, kdy je mužství a ženství definováno na základě jejich tělesných, neměnných a stálých charakteristik. Tento přístup se v historiografii objevoval již od počátku konstituování historie jakožto vědecké disciplíny a od sedmdesátých let 20. století na něj dále navázala feministická historiografie, která v dějinách zdůrazňovala zejména ženu jako svébytnou kategorii, definovanou její biologickou determinací. Daný přístup tak můžeme zaznamenat v pojetí historiografického konceptu *women's history*⁵, u nás známého jako dějiny ženy, jenž je založený na esenciálních odlišnostech žen. To mělo být hlavním východiskem pro nové pojetí dějin, které bylo vymezeno jako kritika vyloučení žen z dějin, vedoucí od zviditelňování žen v dějinách až po psaní dějin z pohledu žen.

Druhý přístup k pojetí genderu je možné označit jako **konstruktivismus**⁶, vyvíjející se zejména pod vlivem kulturní antropologie a sociologie od šedesátých let 20. století, v rámci něhož je gender vnímán jako sociokulturně determinovaný konstrukt mužství a ženství, jenž nepodléhá biologické přirozenosti. Konstruktivistické pojetí vychází z řady studií rozdílného chápání genderů v odlišných kulturách, které měly dopad na pojetí femininity a maskulinity. Hlavní důraz je kladen na sociokulturní determinanty, dále na vliv sociálního učení, kdy je podstata mužství a ženství formována pod vlivem normativních aspektů dané kultury a společnosti jakožto entita proměnlivá jak v místě, tak čase. Konstruktivistický přístup pronikal do historického bádání zejména pod vlivem kritiky jednostranného pojetí *women's history*, zaměřeného na esencialistickou podstatu ženství. Mezi první autorky upozorňující na konstruktivistické chápání genderu v dějinách lze uvést Joan

⁴ Esencialistické chápání je zde ve smyslu feministického pohledu, objektivní podstaty mužství a ženství založené na biologickém determinismu. Srov.: MALINA, Jaroslav, a kol. *Antropologický slovník*. Brno: CERM, 2009, s. 1109.

⁵ Počátky spadají do tzv. druhé vlny západního feminismu, tedy do sedmdesátých let 20. století, která nastala převážně v anglosaských zemích, odkud se dále šířila.

⁶ Počátky daného pojetí můžeme zaznamenat již od šedesátých let 20. století zejména pod vlivem kulturní antropologie a sociologie; viz MALINA, Jaroslav, a kol. *Antropologický slovník*. Brno: CERM, 2009, s. 1979.

Kelly⁷, která již v 70. letech tvrdí: „Narodit se jako muž nebo žena v jakékoli společnosti je více než prostý biologický fakt. Je to biologický fakt se sociálními důsledky. Ženy tvoří svébytnou sociální skupinu a charakter této skupiny, historiky dlouho opomíjené, nemá nic společného s ženskou povahou.“⁸ Dané pojetí bylo rovněž formováno například pod vlivem poststrukturalismu a dalších „post“ teorií. Poststrukturalismus se zabýval zejména podstatou konstruování genderu v jazyce. Pozornost byla ale dále zaměřena i na konstrukci genderu v diskursivních formacích, konstituujících gender v různých časových obdobích a kulturách jakožto proměnlivou kategorii, které zde věnujeme větší pozornost.

V teoretické rovině můžeme v současnosti zaznamenat hlavní směry genderové analýzy, jež zatím nepronikla do historické analýzy, ale spíše definuje současné konstrukty genderu, a to v rámci tzv. **postmoderního a poststrukturalního feminismu**, který si zde ve stručnosti představíme. Prvotní vymezení poststrukturalismu směřovalo spíše k tzv. lingvistickému obratu, vycházejícímu zejména z prvních prací v šedesátých a sedmdesátých letech, které odkazovaly k interpretaci, významu a funkci jazyka. Hlavní význam lze přičíst Ferdinandu de Saussurovi a především jeho porozumění jazyku jako nestabilního systému znaků, v němž může dojít k posunu významu. Základním předpokladem je, že ke konstrukci jazyka dochází pod vlivem binárních gramatických opozic, kde hraje roli i význam slova a jeho reálné reprezentace, které nemůžeme správně pochopit mimo daný kontext.⁹ Strukturální lingvistika ovlivnila v pozdější době mnoho dalších disciplín jako například kulturní antropologii, jejíž hlavním představitelem byl Claude Lévi-Strauss, který převedl význam kontextu binárního jazyka do problematiky kultury. Dané pojetí dále rozpracoval v šedesátých letech 20. století francouzský filosof Jacques Derrida, jenž navázal na předchozí koncepci zkoumání jazyka, v níž nemůžeme význam brát jako stabilní výsledek vztahu mezi určujícím a znamenajícím. Jakožto nástroj interpretace rozvinul metodu čtení pomocí dekonstrukce, díky níž můžeme odhalit skryté a potlačené předpoklady tradovaných významových útvarů. Pro Derridu byly veškeré texty jazykově konstruované a jako takové muselo být pravdivé zjištění významu dekonstruováno, jelikož jej nebylo možné poznat z pouhých významů slov.¹⁰ Vedle Derridy hrál v této oblasti významnou roli Michel Foucault, který zapůsobil zejména svým pojetím moci a diskursivní analýzy jakožto nástroje (re)konstrukce sociálních kategorií, jejich významů a reprezentací. Jeho metoda je využita i v této monografii. Foucault se v rámci své práce zaměřil na analýzu

⁷ Příjmení zahraničních autorek jsou uváděna v nepřechýleném tvaru na žádost autorky. (pozn. redaktorky)

⁸ V originále: „*To be born a man or a woman in any society is more than a simple biological fact. It is a biological fact with social implications. Women constitute a distinct social group, and the character of that group, long neglected by historians, has nothing to do with feminine nature.*“ Citováno z: KELLY, Joan. *The Social Relation of the Sexes. Methodological Implications of Women's History. Signs: Journal of Women in Culture and Society.* 1976, vol. 1, no. 4, s. 4.; později znovu vydáno v knize KELLY, Joan. *Women, History and Theory. The Essay of Joan Kelly.* Chicago: University of Chicago Press, 1984.

⁹ DOWNS, Laura. *Writing Gender History.* London: Bloomsbury Academic, 2010, s. 89.

¹⁰ TAMTĚŽ, s. 90.

jazyka v rámci sociální a institucionální praxe, ve vztahu k moci. Genderová teorie se pod vlivem lingvistického obratu či diskursivních praktik od devadesátých let 20. století dále orientovala na nové způsoby interpretace sociální reality, které se zaměřovaly na analýzu toho, jak je tato realita konstruována. Pozornost byla soustředěna na gender jako produkt diskursů a kulturních praktik.

Daný přístup se rozvinul během třetí vlny feminismu, tedy od devadesátých let 20. století, kdy docházelo ke kritice pojetí genderu jakožto „rozlišení mezi pohlavími, jako souboru fyziologických, hormonálních a anatomických odlišností mezi ženou a mužem, a genderem jakožto sociokulturně osvojenými atributy přisuzovanými jednomu či druhému pohlaví.“¹¹ To se stalo hlavním objektem postmoderní kritiky, vycházející zejména z Judith Butler a Michela Foucaulta. Foucault dále inspiroval feministickou a genderovou teorii především konceptem „progresivní moci“¹² – chápal moc jako reproduktivní sílu vytvářející nové objekty sociální reality, kdy její účinnost spočívá v tom, že produkuje efekty na úrovni těla a vědění, nikoliv jako negativně působící sílu závislou na zákazu a trestu.¹³ Spojení moci a vědění jsou neodlučitelné a vzájemně konstitutivní aspekty, kde neexistují žádné mocenské vztahy bez vztahovosti vůči oblasti vědění, stejně jako neexistuje vědění, které by nepředpokládalo a nekonstituovalo mocenské vztahy.¹⁴ Ve Foucaultově pojetí moci jakožto „mnohosti vztahů“ lze gender zkoumat jako sociálně konstruovaný jev. Historická analýza tak podle něj ukazuje, že naše vědění o fenoménech nevychází ze samotné povahy těchto jevů, ale je formováno v rámci diskursu. Diskurs je nutno chápat jako souhrn všech smysluplných – v dané historické epoše a společnosti – tvrzení a pravidel jejich tvorby.¹⁵ Judith Butler navázala na M. Foucaulta zejména pojetím diskursu jakožto praktik systematicky vytvářejících subjekty a pojetím moci. Ve svém stěžejním díle *Gender Trouble*¹⁶ představila teorii performativity a zaměřila se na kritiku binarity pohlaví a genderu. Ta vyzývá ke zkoumání historických podmínek vzniku dané binarity, kdy je také pohlaví nutné chápat jako sociálně konstruované právě genderem.¹⁷ V rámci „post“ teorií můžeme zaznamenat rozlišení postmoderního a poststrukturálního feminismu. Postmoderní feminismus upozorňuje na nebezpečí, že feminismus bude vylučovat ženskou jinakost, která by se neměla spoléhat na zobecňující tvrzení o „ženské identitě“ či „ženské zkušenosti“, ale měla by zkoumat diskursivní pole, v němž jsou tyto pojmy artikulovány.¹⁸

¹¹ ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 34.

¹² Kterýžto rozvinul v díle: FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězeňství*. Praha: Dauphin, 2000.

¹³ ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 34.

¹⁴ TAMTÉŽ, s. 35.

¹⁵ TAMTÉŽ, s. 34.

¹⁶ BUTLER, Judith. *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990.

¹⁷ ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 37–38.

¹⁸ TAMTÉŽ, s. 26.

Feministický poststrukturalismus vychází ze strukturálních a poststrukturálních teorií, v nichž je kladen důraz na jazyk, a význam žen je proměňován v závislosti na různých diskursivních kontextech zabývajících se jazykovou a diskursivní stránkou stability genderových významů.¹⁹ V rámci feministického diskursu byl daný směr představen autorkou Chris Weedon²⁰, vycházející z poststrukturální teorie o vztahu mezi jazykem, subjektem a sociálním procesem, která vede k porozumění stávajícím genderovým mocenským vztahům a k identifikaci oblastí strategií a možné změny.²¹ Feministický poststrukturalismus naopak nepředpokládá, že je žádoucí definovat, čím „ženskost“ a „mužskost“ doopravdy jsou, zajímá se spíše o různorodé způsoby, jimiž jsou genderové vztahy konstituovány, reprodukovány i narušovány. Hlavní zájem se tak soustředí na jazyk ve formě konfliktních diskursů, které nás konstituují jako vědomé, myslící subjekty²² a umožňují nám dávat význam sociálním jevům i tyto jevy přetvářet²³.

V rámci našeho pojetí budeme vycházet z konstruktivismu, který můžeme nejvíce uplatnit v historické analýze. Gender jakožto proměnlivou analytickou kategorii zavedla do historického zkoumání na konci osmdesátých let 20. století Joan W. Scott²⁴, jejíž pojetí se stalo významným mezníkem historického bádání týkajícího se genderových aspektů, v rámci nichž docházelo buď k přijetí, či kritickému vymezení, jež dále formovalo podobu historiografického pojetí dané kategorie. Joan W. Scott vnesla do psaní dějin určité teoretické oživení, které spočívalo v jasném propojení teoretického a metodologického přístupu, který se nezabýval pouze „objevováním žen v dějinách“, ale nabízel problematizující perspektivy výzkumu, jak gender tvoří rozdíly mezi mužstvím a ženstvím a jak organizuje sociální vztahy. Dále přinesla otázky, jakým způsobem je gender symbolizován jakožto organizační princip a jak je jako kategorie genderové identity konstruována v dějinách.²⁵ Významný je obzvlášť její přínos v oblasti popularizace poststrukturalismu a tzv. lingvistického obratu, s důrazem na textové analýzy a diskurs²⁶. Gender je tak z jednoho úhlu pohledu chápán jako prostor pro zaznamenávání významu a artikulace moci.²⁷ Z druhého úhlu pohledu se genderová analýza stává výzkumem genderové struktury vnímání symbolického významu sociálního života, jakožto konstitutivního prvku institucionálních a sociálních vztahů²⁸. Gender jako konstitutivní prvek autorka dále rozpracovává ze čtyř

¹⁹ TAMTÉŽ, s. 27.

²⁰ WEEDON, Chris. *Feminist practice and Poststructuralist Theory*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1997.

²¹ ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 28.

²² TAMTÉŽ.

²³ TAMTÉŽ, s. 13.

²⁴ SCOTT, Joan W. Gender: A Useful Category for Historical Analysis. *American Historical Review*. 1986, vol. 91, no. 5, s. 1053–1075.

²⁵ TAMTÉŽ, s. 1069.

²⁶ ROSE, Sonya O. *What is Gender History*. Cambridge: Polity Press, 2010, s. 12.

²⁷ SCOTT, Joan W. Gender: A Useful Category for Historical Analysis. *American Historical Review*. 1986, vol. 91, no. 5, s. 1069.

²⁸ TAMTÉŽ.

úhlů pohledů: za první jako kulturně platné symboly neboli jako konstitutivní prvek sociálních vztahů založený na vzájemných rozdílech mezi pohlavími s důrazem na zkoumání toho, jakým způsobem jsou dané symboly uplatňovány či potlačovány; za druhé jako normativní koncept, jež zprostředkovává interpretaci významů symbolů prostřednictvím náboženství, vzdělávání, vědy, práva a státních norem a typických forem stálých binárních opozic mužské a ženské kategorizace; za třetí jakožto proměnnou kategorii závislou na společenských a politických institucích v čase, jež prezentují normativní koncepty vedoucí k analyzování toho, jak je gender konstruován v rámci rodinných vazeb či pod vlivem politiky a ekonomiky; a za čtvrté jako subjektivně konstruovanou individualitu.²⁹

1.2.2 Diskursivní analýza jako metodologický a teoretický přístup

V návaznosti na konstruktivistické až poststrukturalistické chápání genderu v historické analýze je nutné vymezit také teoreticko-metodologické uchopení zkoumané matérie, tedy diskursivní analýzu. V důsledku specifického pojmání výzkumného předmětu je třeba chápat tuto metodologii, postavenou na kvalitativních přístupech, jako „(...) proces hledání porozumění, založený na různých metodologických tradicích zkoumání daného sociálního nebo lidského problému. Výzkumník vytváří komplexní holistický obraz, analyzuje různé typy textů, informuje o názorech účastníků výzkumu a provádí zkoumání v přirozených podmínkách.“³⁰ Dějiny pedagogiky a pedagogická věda obecně jsou v českém prostředí stále málo provázány s kvalitativním výzkumem³¹, na rozdíl od např. anglosaských zemí, ačkoli již můžeme rozeznat několik zažitých přístupů a metod³². Proto je tedy i užití diskursivní analýzy v této disciplíně značně ojedinělé. Naopak v sociologických, jazykovědných či kulturněantropologických vědách je diskursivní analýza aplikována ve stále větší míře, čemuž odpovídá také trend jejího postupného rozmělnění.

²⁹ TAMTÉŽ, s. 1070.

³⁰ CRESWELL, John W. *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Traditions*. Sage publication, 1998.; čerpáno z: HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, s. 50.

³¹ K prvním dílům tak můžeme řadit STRAUSS, Anselm; Juliet, CORBINOVÁ. *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy, techniky, metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert, 1999.; také HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005.; konkrétně v pedagogice se kvalitativnímu výzkumu věnuje také publikace ŠVAŘÍČEK, Roman, Klára ŠEĎOVÁ a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007.

³² Mezi obecně uznávané metody kvalitativního výzkumu patří případové studie, etnografický výzkum, zakotvená teorie, fenomenologické zkoumání, biografický výzkum, zkoumání dokumentu, historický výzkum, akční výzkum a kritický výzkum, viz HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005, s. 103–144.; v pedagogice poté ještě menší spektrum zahrnující zakotvenou teorii, případovou studii, etnografii a biografii, viz ŠVAŘÍČEK, Roman, Klára ŠEĎOVÁ a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007, s. 83.

V českém prostředí byly tyto přístupy a metody poprvé souhrnně představeny Kateřinou Zábrodskou, která je definovala jako skupinu přístupů zaměřujících se „na hledání pravidelností objevujících se při vytváření významu sociální reality“³³. Obecně je možné diskursivní analýzu považovat současně za teorii a metodu obsahující specifickou konceptualizaci reality stejně jako definující postupy sběru a analýzy dat.³⁴ Dle kolektivu autorů Wetherell, Taylor, Yates³⁵ rozlišujeme šest odlišných tradic, které zahrnují konverzační analýzu³⁶ a etnometodologii, interakční sociolingvistiku a etnografii komunikace, diskursivní psychologii³⁷, kritickou diskursivní analýzu³⁸ a kritiku lingvistiky³⁹, bachtinovsky výzkum a foucaultovský výzkum⁴⁰, v rámci nichž můžeme rozlišit dvě odlišné koncepce diskursu. Jeden se zaměřuje na studium diskursu ve smyslu užitého jazyka a druhý zkoumá

³³ ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 67.

³⁴ TAMTÉŽ, s. 67.

³⁵ Dané rozlišení viz v díle: WETHERELL, Margaret; TAYLOR, Stephanie; YATES, Simeon. *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publication, 2001.

³⁶ Konverzační analýza je jeden z hlavních metodologických přístupů ke studiu verbální interakce, zaměřující se na tzv. konverzační architekturu neboli formální pravidla, jimiž se mluvčí v konverzaci řídí. Mezi hlavní představitele patří Paul Drew, jenž se zabývá vzájemnou interakcí mluvčích a technickými aspekty konverzace. Tu je možné chápat jako sociální instituci, která může být zkoumána z hlediska vnitřní organizace, nikoliv pouze jako prostředek k odhalování osobních či jiných atributů mluvčích. Čerpáno z: ZÁBRODSKÁ, Kateřina, *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 70–71.

³⁷ Diskursivní psychologie se zabývá analýzou jazyka v psaném i mluveném textu a zaměřuje se na způsob, jak je jazyk používán k vykonání různých sociálních aktivit, nikoliv tedy pouze jako prostředek komunikace. Daný přístup se formuje od osmdesátých let 20. století jako reakce na kognitivistické paradigma v psychologii, kdy se soustředí na analýzu specifického užití jazyka jakožto funkce sociální aktivity. Čerpáno z: ZÁBRODSKÁ, Kateřina, *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 72–73.

³⁸ Kritická diskursivní analýza ve své podstatě představuje několik různých škol, které se mezi sebou v mnohém liší. Svě kořeny má ve funkcionální lingvistice a kritické teorii Frankfurtské školy, zkoumající procesy utváření významů pomocí jazyka, gest, pohybů, vizuálních zobrazení a dalších nástrojů významňování, tedy toho, jakou roli hraje jazyk při vytváření a udržování vztahů moci a dominance. Čerpáno z: ZÁBRODSKÁ, Kateřina, *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 74–75.

³⁹ Více viz VAŠÁT, Petr. Kritická diskursivní analýza: Sociální konstruktivismus v praxi. *Antropowebsin*, 2008, č. 2–3, s. 101–112.

⁴⁰ Poststrukturální diskursivní analýza je metodologický přístup k analýze textů, navazující na Foucaultovo pojetí moci, zkoumající jazyk a jiná sémiotická data s cílem porozumět vytváření a udržování současné sociální reality. Hlavním nástrojem je tak nekonstruktivní čtení textu se zaměřením na diverzitu, nestabilitu a konfliktnost různých verzí sociální reality. Daný přístup je rozvíjen také v rámci feministické poststrukturální diskursivní analýzy, díky níž jsou studovány způsoby diskursu genderové diferenciace prostřednictvím analýzy způsobů, jimiž mluvčí sjednávají své identity, vztahy a pozice uvnitř komplexní sítě diskursů a mocenských vztahů (např. Judith Baxter). Čerpáno z: ZÁBRODSKÁ, Kateřina. *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskursivní analýza a genderová identita*. Praha: Academia, 2009, s. 76–78.

diskurs z hlediska globálnějších významových struktur. Přestože každý proud diskursivní analýzy přistupuje k analýze jinak, je možné rozeznat základní společné znaky, jimiž jsou: 1) kritický přístup k běžně rozšířenému vědění, 2) historická a kulturní specifičnost, podmíněnost, 3) vztah vědění a sociálních procesů, kdy vědění samo je produkováno a udržováno sociální interakcí a 4) vztah mezi věděním a sociálním jednáním, kdy určité vědění vede vždy k určitému sociálnímu chování. Z aktuálních publikací je velmi přehledná stať analyzující využití diskursivní analýzy v pedagogickém výzkumu⁴¹, která se zabývá třemi stěžejními přístupy k diskursivní analýze, pojetí diskursu a možnostem výzkumu.

Pro historickou materii stejně jako uchopení genderu jakožto proměnlivé kategorie je nutné přistoupit k tzv. archeologické metodě vědění neboli Foucaultově historické diskursivní analýze⁴², která umožňuje badateli „archeologovi“ popsat mocensky prosazované poznání produkováno v konkrétním historickém období v rámci prolínání epistém či diskursů.⁴³

Archeologická metoda vědění

Diskursivní analýza v pojetí M. Foucaulta, častěji prezentována jakožto archeologická metoda vědění⁴⁴, je založena na analýze diskursů neboli dobových struktur epistém, idejí, moci, v rámci nichž můžeme sledovat dobové formace ženy a ženství a následně také konstruovat pojetí ženy jako objektu výchovy. Jejím cílem je sledovat historický vývoj různých myšlenkových konceptů a jejich proměňování v dějinách.⁴⁵

Diskurs je dle Foucaulta tvořen regulativy, kam patří vymezení **jednotek diskursu** jako dějin idejí, myšlení, vědy či poznání⁴⁶, v rámci nichž můžeme zaznamenat dobové pojetí žen; dále **diskursivní formace**, které zachycují vynořování, odchylování a distance objektu⁴⁷, tedy to, jakým způsobem byla žena jako objekt výchovy zaznamenávána a definována. Následným krokem je **formování objektu** jako pravidel vynořování – je nutné prvně vyznačit povrchy vynořování, které nejsou v různých společnostech, dobách a formách diskursu stejné, dále popsat instance vynořování, tedy to, co objekt definuje, a v neposlední řadě analyzovat mřížky specifikace, v rámci nichž se objekt odděluje, sdružuje či klasifikuje.⁴⁸ Tím dochází ke kategorizování ženy jako objektu v dobových a ustálených normativních, jejich intencích a specifikách. Poté je třeba zachytit **formování modalit vypovídání**, které zaznamenává systém diference vztahů, popis institucionálního umístění a pozici subjek-

⁴¹ Klapko, Dušan. Diskursivní analýza a její využití ve výzkumu edukačních jevů. *Pedagogická orientace*. 2016. roč. 26, č. 3, s. 379–414.

⁴² Daná metoda byla popsána v díle Foucault, Michel. *Archeologie vědění*. Praha: Hermann a synové, 2002.; více také v díle: Foucault, Michel. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda, 1994.

⁴³ Foucault, Michel. *Archeologie vědění*. Praha: Hermann a synové, 2002, s. 34.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Tamtéž, s. 56–57.

⁴⁶ Tamtéž, s. 65–70.

⁴⁷ Tamtéž, 80–88.

⁴⁸ Tamtéž, s. 88–99.